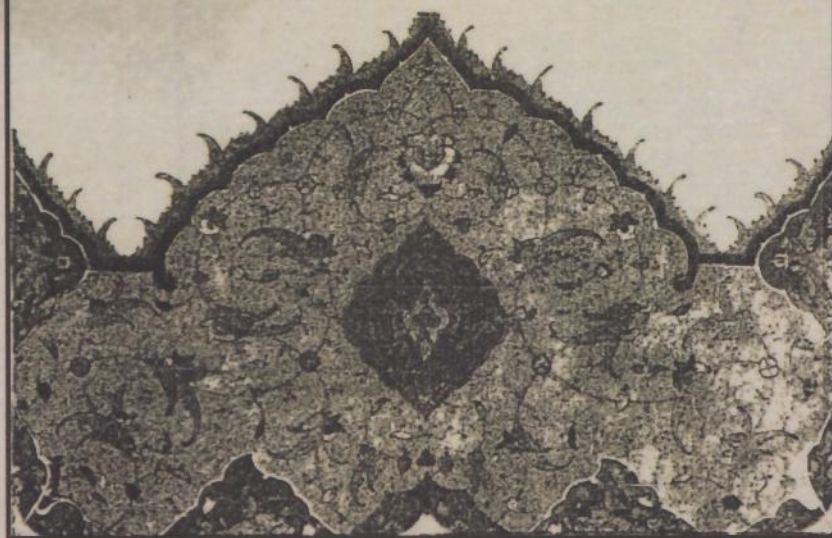

سه رساله موسیقی از روزگار صفوی

رسالات امیرخان گرجی و آقامؤمن مصنف

پیشگفتار
دکتر محمد فشارکی

مقدمه، تصحیح و تعلیق
محمود سیدهندی

مؤسسه‌ی فرهنگی- هنری ماهور

تهران، خیابان حقوقی، شماره‌ی ۴۲، طبقه‌ی همکف

کدپستی ۱۶۱۱۹۷۵۵۱۶

تلفن: ۷۷۵۰۲۴۰۰ و ۷۷۶۰۱۰۲۰

www.mahoor.com

info@mahoor.com

سه رساله‌ی موسیقی از روزگار صفوی

رسالات امیرخان گرجی و آقامؤمن مصنف

پیشگفتار

دکتر محمد فشارکی

مقدمه، تصحیح و تعلیق

محمود سیدهندی

طرح جلد نوید غیائی اصفهانی

چاپ اول ۱۴۰۴

تعداد ۱۰۰ جلد

چاپ و صحافی پادچاپ

© حق چاپ محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۴۸۷۴-۰۶-۱ ISBN: 978-622-4874-06-1

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱۳
مقدمه.....	۱۵
مختصری در باب ادب و فرهنگ در روزگار صفوی (۹۰۶ تا ۱۱۳۶).....	۱۵
مختصری در تاریخ موسیقی در روزگار صفوی.....	۲۱
مقام‌ها و شعب و گوشه‌ها در رسالات عصر صفوی.....	۲۳
ایقاع و اصول در روزگار صفوی.....	۳۱
فرم‌های موسیقی.....	۵۱
اقسام تصنیف در رسالات امیرخان و آقا مؤمن.....	۵۳
اهل نغمه.....	۵۵
امیرخان گرجی و رسالات او.....	۵۹
آقا مؤمن مصنف و رساله او.....	۶۴
نگاهی به اشعار موسیقایی موجود در رسالات امیرخان و آقا مؤمن.....	۶۵
شعر تصانیف.....	۶۷
معرفی نسخ خطی و شیوه تصحیح.....	۶۸
سپاس و قدردانی.....	۷۴
تصاویر نسخ.....	۷۶
دباجه کمترین غلام استادان امیرخان.....	۱
نعت.....	۳
منقبت.....	۳

۸ مقدمه | رسالات موسیقی امیرخان گرجی و آقا مؤمن مصنف

۴	حمد و نعت و منقبت.....
۹	آغاز رساله.....
۱۰	فی نعت النبی المرسل.....
۱۱	فی منقبت الامیر الاشجع.....
۱۳	باب اول: در اسامی دوازده مقام.....
۱۴	باب دوم: در بیان دانستن بیست و چهار شعبه که یکی از پستی و دیگری از بلندی هر مقام حاصل می شود.....
۱۵	باب سوم: در بیان شش آوازه که چون هردو مقام مایل یکدیگر شوند یک آوازه در میان حاصل آید.....
۱۶	باب چهارم: در بیان هفتده بحر اصول از قول خواجه عبدالقادر مراغه ای.....
۱۶	در بیان بحر اصول قدیم از قول حکیمان فلسفه.....
۱۶	باب در بحر اصولی که غلام شادی نوشته.....
۱۷	باب پنجم: در نسبت دوازده مقام بر بروج دوازده گانه افلاک.....
۱۷	باب ششم: در بیان آنکه هر مقام را از کدام حیوان برداشته اند به قول حکیم افلاطون یونانی.....
۱۷	باب هفتم: در منافع مقامات به مردم.....
۱۸	باب هشتم: در بیان آنکه چند بانگ است.....
۱۸	باب نهم: در بیان آنکه هر اصولی چند ضرب است.....
۱۸	باب دهم: در نسبت مقامات به فصول اربعه.....
۱۹	باب یازدهم: در بیان آنکه هر اصولی را چگونه می نوازند.....
۲۰	باب دوازدهم: در بیان کلیات خواجه عبدالقادر مراغه ای.....
۲۱	باب سیزدهم: در بیان شد.....
۲۲	باب چهاردهم: در بیان آنکه در هر وقت روز و هر وقت شب چه مقام باید خواند.....
۲۳	باب پانزدهم: در آداب سازنده و اهل این فن و حسن سلوک این طایفه.....
۲۴	نام سازها.....
۲۵	رساله آقامؤمن مصنف.....
۲۹	دوازده مقام و شش آوازه را به چهار بیت.....
۳۲	شروع در تصنیف حسینی.....
۳۲	به تخت نشستن.....
۳۳	تصنیف دیگر.....
۳۴	تصنیف فتح نامه قندهار شاه صاحبقران.....
۳۵	تصنیف دیگر.....

فهرست | ۹

۳۵	تصنیف راه آورد.....
۳۶	تصنیف نوروزی.....
۳۷	تصنیف بهاریات.....
۳۸	تصنیف عراق.....
۳۸	تصنیف گردونه.....
۳۹	صوتی که در عزال بسته شد.....
۳۹	قولی که در مقام راست بسته شده بود.....
۴۰	فتح نامه ایروان.....
۴۱	تصنیف محیر.....
۴۱	تصنیف عزال.....
۴۲	تصنیف فرح آباد.....
۴۳	تصنیف اشرف.....
۴۳	تصنیف عباس آباد.....
۴۴	صوت مادر و دختر.....
۴۵	تصنیف پرسته کله.....
۴۵	تصنیف دیگر.....
۴۶	تصنیف دیگر.....
۴۷	تصنیف دیگر.....
۴۷	تصنیف دیگر.....
۴۸	تصنیف دیگر.....
۴۸	تصنیف دیگر.....
۴۹	تصنیف دیگر.....
۴۹	تصنیف قلجه‌یی.....
۵۰	تصنیف حسینی.....
۵۰	تصنیف دیگر.....
۵۱	تصنیف دیگر.....
۵۲	تصنیف دیگر در عراق.....
۵۳	تصنیف دیگر در نهفت.....
۵۳	تصنیف دیگر در رکب.....

۱۰ مقدمه | رسالات موسیقی امیرخان گرجی و آقا مؤمن مصنف

۵۴.....	تصنیف دیگر در نیریز.....
۵۵.....	تصنیف دیگر در محتر.....
۵۵.....	تصنیف دیگر در کوچک.....
۵۶.....	تصنیف دیگر در چهارگاه.....
۵۶.....	تصنیف دیگر در حسینی.....
۵۷.....	تصنیف دیگر در نوا.....
۵۷.....	تصنیف دیگر در نیریز.....
۵۸.....	تصنیف بهاریات.....
۵۹.....	تصنیف دیگر که حسب الامر الاعلی جهت زاهدان بسته شد.....
۵۹.....	تصنیف دیگر در عراق.....
۶۰.....	تصنیف دیگر در زابل.....
۶۱.....	تصنیف دیگر در نوا.....
۶۲.....	تصنیف دیگر در حسینی.....
۶۲.....	تصنیف دیگر در حسینی.....
۶۳.....	تصنیف دیگر در سه گاه.....
۶۴.....	تصنیف دیگر در پنجگاه.....
۶۴.....	تصنیف دیگر در دوگاه.....
۶۴.....	تصنیف فتح نامه بغداد در محتر.....
۶۵.....	تصنیف فتح نامه قندهار.....
۶۵.....	تصنیف فتح نامه گرجی استان.....
۶۷.....	رساله کمترین غلامان امیرخان.....
۶۹.....	اقسام تصانیف.....
۶۹.....	منظومه.....
۷۵.....	کار رخسار.....
۷۶.....	در نشابورک با اصول ضرب الفتح از حافظ کشمش شیرازی.....
۷۸.....	[بزم آرا].....
۸۲.....	ابتدا از کار سعادت در موافق و غیره.....
۸۴.....	عمل مژده.....
۸۶.....	جواب عمل مژده در حسینی و غیره با اصول ثقیل.....

۸۸.....	بازگو چهارگاه و غیرها.....
۸۹.....	کار دشت ارژن.....
۹۱.....	عمل لاله‌زار.....
۹۳.....	در پنج‌گاه عمل جیحون با اصول ثقیل.....
۹۵.....	در عزال.....
۹۶.....	تصنیف با اصول ثقیل.....
۹۶.....	پیشرو زنگوله که کار شده با اصول ثقیل.....
۹۸.....	ترنم به دستور ایضاً عمل در پنج‌گاه.....
۹۹.....	ایضاً با اصول نیم ثقیل.....
۱۰۰.....	ایضاً با اصول نیم ثقیل.....
۱۰۱.....	عمل که صابرا در بوسلیک با اصول ثقیل و نیم ثقیل ساخته.....
۱۰۲.....	در حسینی با اصول نیم ثقیل عمل قیامت.....
۱۰۳.....	در رهاوی از صابر شیرازی با اصول نیم ثقیل.....
۱۰۴.....	عمل از میرصوتی یزدی در موافق با اصول نیم ثقیل و ثقیل در جواب عمل قیامت حسب الامر ساخته.....
۱۰۵.....	در نوا با اصول نیم ثقیل.....
۱۰۶.....	عمل در عجم با اصول نیم ثقیل.....
۱۰۶.....	کار هزار.....
۱۰۹.....	شعر بازگو با اصول فاخته ضرب و نغمه سه‌گاه و حصار و غیره.....
۱۰۹.....	تصنیف با اصول مخمس در نغمه پنج‌گاه و غیره.....
۱۱۰.....	شعر از خواجه حافظ.....
۱۱۱.....	تصنیف با اصول مخمس.....
۱۱۲.....	تصنیف در نوروژ عرب با اصول مخمس.....
۱۱۳.....	تصنیف از میرصوتی با اصول مخمس در بیات.....
۱۱۴.....	عمل چاره دل.....
۱۱۵.....	سرخانه دیگر به دستور.....
۱۱۷.....	عمل مجلس آرا.....
۱۱۸.....	عمل صحت نامه.....
۱۲۰.....	تصنیف نقش در نغمه نوا.....
۱۲۱.....	عمل در بوسلیک.....

۱۲ مقدمه | رسالات موسیقی امیرخان گرجی و آقا مؤمن مصنف

۱۲۲.....	عمل با اصول خفیف در نغمهٔ عشیران.....
۱۲۳.....	عمل با اصول خفیف.....
۱۲۴.....	تصنیف با اصول خفیف در نغمهٔ عراق و نوروز عرب.....
۱۲۵.....	کار گلستان با اصول خفیف در نغمهٔ راست.....
۱۲۷.....	کار با اصول خفیف.....
۱۲۹.....	کار هوای باغ با اصول خفیف در نغمهٔ موافق.....
۱۳۰.....	کار جام جم با اصول خفیف در حسینی.....
۱۳۰.....	عمل شعر و تصنیف.....
۱۳۱.....	کار سوزناک در نغمهٔ عراق با اصول خفیف.....
۱۳۴.....	یادداشت‌های دیباجهٔ کمترین غلام بندگان امیرخان.....
۱۶۵.....	یادداشت‌های رسالهٔ آقامؤمن مصنف.....
۱۶۹.....	یادداشت‌های رسالهٔ موسیقی امیرخان گرجی.....
۱۷۰.....	فرهنگنامهٔ سازها.....
۱۸۲.....	فرهنگنامهٔ مقامها.....
۱۹۷.....	فهرست منابع.....

مختصری در تاریخ موسیقی در روزگار صفوی

موسیقی صفوی را باید به دو بخش علمی و عملی تقسیم کرد. البته موسیقی علمی نه در حدّ قدیم و نه در حدّی که آن را از حوزه علوم خارج بدانند. به گواه بسیاری از رسالات موسیقی صفوی، علم موسیقی در آن روزگار تمام قد در خدمت موسیقی عملی است؛ به عنوان مثال در رسالات هیچ توضیحی در باب شیوه آوانگاری «تردِلن» نیامده است، گویی آنچنان واضح است که نه نیازی به توضیح دارد و نه آنچنان موسیقی از لحاظ علمی و تئوری و توضیحاتی پیرامون آن واجب است که بحثی در این باره بیاید. در رسالات موسیقی بحث در باب «بحور اصول» که علم ایقاع در روزگار صفوی است از جهت آن که بیش از هر چیز در اجرای موسیقی مؤثر است، مفصّل آمده اما نه مکفی است و نه روشن گر؛ ضمن آنکه این اصول، نبض حیاتی موسیقی نقاره خانه است و نقاره خانه ها در زمان صفوی نهادی مهمّند و از همین روی رشدی بی حدّ در آن اتفاق افتاد. دلیل ناکارآمدی نکات نظری پیرامون اصول، احتمالاً بی‌روش بودن در شیوه آموزش و نگارش رسالات موسیقی است، درست عکس آنچه در رسالات قدیم مانند آثار ارموی، عبدالقادر مراغی، کنزالتحف و ... می‌بینیم.

در باب موسیقی در زمان هریک از پادشاهان صفوی، حسین میثمی در «تاریخ موسیقی صفوی» مفصّلاً به بررسی پرداخته است (رک. میثمی، ۱۳۸۹: ۲۹). ذیلاً به اجمال به این موضوع می‌پردازیم.

دوران سلطنت شاه اسماعیل را از لحاظ توجه به موسیقی باید به دو دوره تقسیم کرد؛ در دوره اول موسیقی قبایل ترک و در دوره دوم به تدریج موسیقی مجلسی مورد توجه قرار گرفت (میثمی، ۱۳۸۹: ۳۰) جالب آنکه که پدر شاه اسماعیل، شیخ حیدر را طنبوره نواز گفته‌اند (رک. یوسف جمالی، ۱۳۷۲: ۱۵۵). عدم توجه به موسیقی مجلسی در سال‌های نخستین سلطنت شاه اسماعیل را دلیل اصلی مهاجرت هنرمندان به دیگر دربارها به ویژه دربار سلطان حسین بایقرا دانسته‌اند (میثمی، ۱۳۸۹: ۳۲).

شاه طهماسب علاوه بر شاعری، نقاشی و خطاطی، در ابتدا به موسیقی نیز علاقه نشان

می‌داد و حتی نقاره‌خانه‌ها در زمان او رونق گرفتند (همان: ۳۴)؛ اما پس از دو نوبت توبه او «ارباب طرب را در نظر شریعت وقعی و اعتباری نمانده بود و جمعی که سمت ملازمت اشراف داشتند اخراج فرموده» (اسکندریک ترکمان، ۱۳۳۴: ۱۹۰).

شاه اسماعیل دوم نسبت به موسیقیدانان روی خوش نشان داده بود «و جمعی که در آن زمان بودند [(منظور زمان شاه طهماسب)] در زمان اسماعیل میرزا در اردو جمع شدند» (همان). حمایت شاه اسماعیل دوم از موسیقیدانان در زمان کوتاه حکمرانی او واکنشی در برابر تعصبات شاه طهماسب بود (میثمی، ۱۳۸۹: ۴۵).

اوضاع موسیقی در حکومت یازده ساله سلطان محمد خداپنده نه به وخامت دوران شاه طهماسب است و نه به نیکی دوران کوتاه شاه اسماعیل دوم. «چنین استنباط می‌شود که سازندگان و حافظان در ایالت‌های مختلف از آزادی بیشتری برخوردار بوده و حتی برخی از رجال بزرگ آزادانه به فعالیت در زمینه موسیقی می‌پرداختند» (همان: ۴۷).

شاه عباس کبیر «هرگاه که از کار سیاست و ملک‌داری فراغت می‌یافت، به مجلس بزم و طرب می‌نشست. نوازندگان چیره‌دست را عزیز می‌داشت و در حلقه ندیمان خویش داخل می‌کرد.» (فلسفی، ۱۳۴۷، ج ۲: ۲۴۳). حتی زنان نیز در دربار شاه عباس به رامش‌گری می‌پرداختند. یکی از این زنان فلفل نام داشته که بسیار کریم‌المنظر بوده ولی نزد شاه مقامی و در میان سران صفوی نفوذی داشت (رک. همان: ۲۴۴). در رساله آقا مؤمن مصنف تصنیف‌هایی از دوران عباسی نقل شده است. به طور کلی موسیقی مانند سایر علوم و هنرها در دوران شاه عباس برترین جایگاه را نسبت به دوران دیگر حاکمان صفوی یافت. (رک. فلسفی، ۱۳۴۷: ۲۴۳).

شاه صفی نیز مانند شاه عباس به موسیقی علاقه داشت. الناریوس که دیداری با شاه صفی داشته می‌نویسد: «آلات موسیقی در دربار عبارت بود از تنبک، نی‌لبک، شیپور، عود، کمانچه. نوازنده تنبک آواز می‌خواند که به گوش ما شبیه صدای شیون بود» (الناریوس، ۱۳۶۳: ۲۰۰).

در رساله آقا مؤمن مصنف دو تصنیف که برای شاه صفی ساخته شده، آمده است. شاه عباس دوم نیز مانند شاه صفی و شاه عباس بزرگ به موسیقی علاقه داشت. او بسیار شادنوش بود و اجرای موسیقی در دربار او رواج داشت؛ اما اجرای موسیقی در اماکن عمومی و ماه‌های مذهبی با مشکلاتی مواجه بود (میثمی، ۱۳۸۹: ۵۶). آقا مؤمن مصنف در دربار شاه عباس دوم چند تصنیف ساخته و در رساله خود آنها را ثبت کرده است. موسیقی در زمان شاه سلیمان که خود از خبرگان برجسته هنری بود (رک. آژند، ۱۳۸۴: ۱۲۲) مانند روزگار پدرش، در دربار مورد توجه و در خارج از دربار وضع مطلوبی نداشت (رک. شاردن، ۱۳۳۸، ج ۵: ۱۱۵). آقا مؤمن مصنف رساله موسیقی خود را به نام این پادشاه نوشته است.

موسیقی در دوران شاه سلطان حسین، نخست محدود شد و پس از آن فضای موسیقی آزادی نسبی یافت. محدودیت موسیقی در سال‌های نخستین سلطنت سلطان حسین «نوعی واکنش نیروهای مذهبی به زیر پا نهادن جنبه‌های اخلاقی عرف آن دوران در مجالس بزم بوده است ولی تاثیر این واکنش به دلیل گرایش تدریجی شاه به منهیات، چندان نپایید. امیرخان گرجی رساله موسیقی خود را برای این سلطان نوشته است» (میثمی، ۱۳۸۹: ۶۳)

مقام‌ها و شعب و گوشه‌ها در رسالات عصر صفوی

هر مقام دارای دو شعبه و هر شعبه دارای دو گوشه است؛ علاوه بر این از هر دو مقام یک آوازه استخراج می‌شود. به استثناء قول مراغی که «این ادوار مشهوره را قدما شددود^۱ نیز خوانده‌اند و متأخران مقامات و گوشه‌ها نیز خوانده‌اند» (عبدالقادر مراغی، ۱۳۸۸: ۱۴۷) گوشه‌ها از قرن دهم به بعد در رسالات موسیقی ذکر شده‌اند و چنانچه از گفته مراغی نیز مشخص است در آن زمان لفظ گوشه رواج چندان نداشته است. رساله علم که در قرن دهم نگارش یافته را می‌توان پلی میان این تفکر در دوران پیش و پس از صفوی دانست.

۱- برای بررسی اصطلاح شد در عصر صفوی به تعلیقات رجوع کنید.

رسالات موسیقی امیرخان گرجی و آقامؤمن مصنف علاوه بر ارزش موسیقایی که اصحاب علم موسیقی قدیم از آن آگاهند، از نظر تاریخی؛ به سبب تصانیفی که در موضوعاتی مانند فتح‌نامه‌ها دارد و نیز از نظر زبان و لهجه؛ به سبب مشکول بودن شعر و ترنمات بعض تصانیف، فواید متعدد دارد. مضافاً اینکه ترانه‌های متعددی را شامل است و به لحاظ متفاوت بودن قالب شعر، دریچه‌ای تازه برای بررسی شعر و تصنیف در عصر صفوی به روی پژوهشگران می‌گشاید.

مؤسسه‌ی فرهنگی-هنری ماهور
Mahoor Institute of Culture and Arts
www.mahoor.com info@mahoor.com

